

JAN KELLER

NEZAMÝŠLENÉ DŮSLEDKY JEDNÁNÍ

1. PROBLÉM

Lidské jednání je jednání účelové. Pomineme-li chování bezmyšlenkovitě habituální a chování nekontrolovaně afektivní, lze tvrdit, že člověk má na počátku svého jednání v představě cíl, k jehož realizaci je jednání zaměřeno. V sociální realitě se však na nejrůznějších úrovních setkáváme se skutečnostmi, které evidentně nejsou a nebyly cílem jednání nikoho ze zúčastněných. Přesto existují. Svým významem pro aktéry mohou nezřídka zastíňovat ty skutečnosti, které byly vytvářeny vědomě a s velkým úsilím. Nevznikají mysticky, mají vždy svou příčinu. Co jim však chybí, je důvod; nikdo je prostě nechtěl a nezamýšlel. „Drobnější“ příklady tohoto jevu sahají od běžné fronty před obchodem, přes dopravní srážky a dále přes nechtěné děti až po současné ekologické problémy. Vesměs jde o události, které se přihodily, i když je nikdo z aktérů nesledoval, často spíše naopak. Mezi největší témata téže kategorie patří nepochybně samotný vznik lidského rodu (nezamýšlený důsledek nikoli vědomého, nýbrž pudového jednání bezprostředních živočišných předchůdců člověka) právě tak jako hrozba nikým vlastně nechtěného násilného zániku lidského rodu.

Koncepce nezamýšlených důsledků jednání je sociologickou verzí velkého filozofického problému svobody a nutnosti. Je v ní dotčen problém, nakolik je člověk tvůrcem svých vlastních osudů a nakolik je nástrojem Osudu, který je zbytečně pokoušet se ovlivnit. Je to tedy rovněž sociologická verze velkého morálního problému — problému zodpovědnosti za důsledky svých činů. Konečně se tento problém týká tak závažného bodu, jaký představují otázky sociální predikce, plánování a možností i mezi kontroly sociálního vývoje.

Cílem této stati je ilustrovat složitost celého problému tím, že poukážeme na často značně odlišné způsoby, jimiž byl v dosavadní sociologii konceptualizován. O tom, že se jedná o problém v sociologické tradici nikoli okrajový, svědčí, že příklady variantních pojetí mohly být vybrány z americké (R. K. Merton), německé (K. Popper) i francouzské (R. Bou-

don) sociologie. Tato pojetí pak budeme konfrontovat s principem nezamýšlených důsledků jednání v pracích Marxe a Engelse.

2. NEZAMÝŠLENÉ DŮSLEDKY JEDNÁNÍ V KONCEPCÍCH NEMARXISTICKÉ SOCIOLOGIE

V nemarxistické sociologii problém nezamýšlených důsledků poprvé explicitně tematizoval harvardský sociolog R. K. Merton. Učinil tak v roce 1936.¹ Merton si nedělá nároky na autorské prvenství. Mezi mysliteli, kteří se v té či oné míře uvedeným problémem zabývali, je uveden Machiavelli, Vico, Smith i Hegel, právě tak jako Marx s Engelsem a řada sociologů dvacátého století Weberem a Paretem počínaje.

Merton si však klade za úkol pojednat o celém problému systematicky a vně nejrůznějších kontextů, s nimiž se až dosud vždy proplétal. S tím souvisí, že se zaměřuje na nejjednodušší případy zkoumaného jevu, tedy na izolované akty účelového jednání individuálních aktérů. (Tím se jeho přístup liší nejen od přístupu Raymonda Boudona, ale také od pojetí, které prezentuje později sám v souvislosti s rozbohem manifestních a latentních funkcí.)

Vcelku se však jeho koncepce liší od Boudonovy (i Popperovy) ještě v jiném, závažnějším ohledu. Funkcionalista Merton nechápe nepředvídané důsledky jednání nikdy jako důsledky nežádoucí (nanejvýš je ochoten připustit, že důsledky, které jsou zamýšleny, bývají z hlediska jednajícího žádoucnější). Boudonem zdůrazňovaná paradoxní protikladnost chtěného a výsledného je mu cizí.

Při vymezení sociálního jednání je Merton zcela pod vlivem M. Webera. Týká se to jak odlišení jednání od chování (podle existence, či absence smysluplného motivujícího účelu), tak odlišení čistého typu jednání od typů spornějších (např. od jednání habituálního).

Právě v souvislosti s rozbohem jednotlivých elementárních stránek problematiky nezamýšlených důsledků jednání se Merton (již v roce 1936!) krátce dotýká dvou okruhů problémů, které později rozpracoval do podoby dvou svých původních koncepcí: I) otázka manifestních a latentních funkcí; II) problematika sebenaplňujícího se prorocství.

I) V souvislosti se záměrným jednáním naráží Merton na problém „kauzální imputace“. Jde vlastně o inverzní položení otázky manifestních a latentních funkcí. V případě „kauzální imputace“ jde o to, zda určitý důsledek může být skutečně přiřazen právě určitému jednání. Např. nakolik lze rozšíření organizovaného zločinu v USA přiřadit právě zavedení prohibice? Později Merton celou záležitost formuluje přesně opačně. Začalo ho zajímat, zda vedle manifestní funkce (omezení konzumace alkoholu) nemělo zavedení prohibice v USA i další, nesledované důsledky (vzrůst zločinnosti). Takto vzniká rozlišení funkcí *manifestních* a *latentních*.²

II) Druhým problémem, který Mertona zaujal při zkoumání důsledků

¹ V desetistránkovém článku *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action* uveřejněném v Americké sociologické revui (r. 1936, str. 894–904).

² Právě tento příklad ovšem pro Mertona vůbec není typický. Jeho latentní funkce působí obvykle stejně blahodárně jako funkce manifestní, i když v jiné oblasti.

záměrného jednání, je problém dodatečné racionalizace důsledků, které původně nebyly vůbec zamýšleny. Merton to osvětluje příkladem jezdce, který své vyhození ze sedla komentuje konstatováním, že chtěl stejně zrovna sesedat. Podobný motiv rozvíjí Merton později právě při výkladu sebenaplňujícího se proroctví. Hovoří o tom, že tento typ proroctví je omylem, který se stal pravdou, přičemž tato pravda se post facto sama prohlásí za ten nejpůvodnější záměr. Protože má nyní již konec konců pravdu, nikdo nepátrá, zda tomu tak bylo od počátku.

Jádro Mertonovy studie vlastně sestává z rozboru příčin, které v jednotlivých případech způsobují, že aktér není schopen správně anticipovat všechny důsledky, k nimž jeho jednání povede. Také zde není obtížné postřehnout rozhodující vliv weberovského kladení otázek, a to dokonce ve dvojitým ohledu:

Za první, Merton zde vlastně převádí do terminologie nezamýšlených důsledků jednání celé téma weberovského pojetí smyslu vědy. Věda nedává člověku návody pro jednání, pouze mu umožňuje uvědomit si důsledky, k nimž různé varianty jednání s určitou pravděpodobností povedou. Merton opět celý problém obrací a říká: Jedna z významných mezi správně anticipace důsledků vlastního jednání je dána existujícím stavem vědění.

Max Weber, jak známo, se nedomnívá, že by jakkoli dokonalá věda mohla sejmout z člověka odpovědnost za provedení vlastní volby mezi existujícími alternativami. I v tomto ohledu je Merton důsledně weberovský: faktor dosud nepoznaného nemůže objasnit mechanismus nezamýšlených důsledků v celé jeho šíři. Tvrzení, podle něhož „dostatek potřebných informací by sám o sobě stačil k odbourání nezamýšlených účinků takto poučeného jednání“, považuje Merton za nepravdivé. Argumentů uvádí několik:

- a) Vědění společenských věd má stochastickou povahu, neumožňuje predikci každé jednotlivé události.
- b) V průběhu všedního života člověk nejedná na základě vědeckého poznání, ale podle svých názorů a představ, které jsou tvořeny jinými způsoby než s jakými pracuje věda.
- c) Člověk zpravidla nemá tolik času a energie, aby je mohl vynakládat na pečlivé zjišťování všech možných důsledků svého jednání. Pokud by na tyto účely příslušný čas a energii přece jen obětoval, je pravděpodobné, že by mu už žádná nezbyla na realizaci vlastního jednání.

Merton tak svou argumentací podporuje Weberovu myšlenku, že věda (jakkoli vyvinutá a rozpracovaná) není samospasitelná, nevytlačuje a nemůže vytlačit principy každodenního praktického jednání, které fungují s vlastní logikou a vlastní setrvačností bez ohledu na to, zda se jednání odvíjí v éře vědy a techniky či nikoli. (Je ovšem třeba mít stále na paměti, že Mertonovy úvahy se týkají elementárního jednání individuálních aktérů. Sociologicky nesporně zajímavé by bylo zjistit, zda se jeho teze dají použít i na mechanismy rozhodování v rámci velkých formálních organizací.)

Za druhé lze sledovat výrazný Weberův vliv i v Mertonově analýze ostatních příčin, které aktérům znemožňují předvídat adekvátně důsledky

jejich vlastního jednání. Merton vyjmenovává další čtyři hlavní faktory stojící v pozadí nezamýšlených důsledků jednání. Jsou jimi:

a) Omyl, který zvláště často vzniká z předpokladu, že jednání, které v minulosti vedlo k žádanému výsledku, k němu povede i nadále. Jde o předpoklad, na němž je založeno veškeré habituální chování.

b) Omyly pramenící z jakési obsese, která nám brání vzít do úvahy určité prvky problému. Toto emoční naladění znemožňuje definovat situaci adekvátně, což může zřejmě vést k mnoha neočekávaným důsledkům.

c) Výhradní zájem o dosažení právě určitého cíle jednání vylučuje z úvahy všechny ostatní možné důsledky.

d) Podobný výsledek může mít výhradní soustředění na určité hodnoty, které mají být jednáním realizovány, doprovázené odhlédnutím od všeho ostatního.

Není příliš obtížné identifikovat v Mertonově typologii po řadě všechny čtyři položky Weberovy typologie jednání. Merton zde vlastně představuje tradiční, afektuální, účelově racionální i hodnotově racionální překážky bránící jednajícím subjektu odhadnout přiměřené důsledky svého vlastního jednání. Rozdíl je „jen“ v tom, že tytéž kvality, které Weber líčil jako nezbytné předpoklady pro to, aby jednání bylo smysluplné, považuje Merton za hlavní faktory ohrožující ve svých (neočekávaných) důsledcích smysluplnost jednání. Rozdíl je ovšem také v samotném pojetí smysluplnosti. U Webera je smysluplnost zárukou *pochopitelnosti jednání* badatelem, podle Mertona by byla zárukou „rozumnosti“ jednání z hlediska samotného aktéra (rozumnost je zde brána jako schopnost vzít do úvahy všechny relevantní okolnosti vlastního jednání). Jestliže Weberův zájem je v první řadě metodologický, můžeme Mertonův zájem označit za čistě pragmatický.

Problématika nezamýšlených důsledků jednání je u Mertona později rozpracovávána pod hlavičkou manifestních a latentních funkcí.³ Podle našeho názoru dochází právě v této souvislosti k výrazné změně v postavení celého problému. Zatímco až dosud se jak vědomé jednání, tak jeho nezamýšlené důsledky zkoumaly výhradně v rovině izolovaných aktů individuálních aktérů, od nynějška se oblast zkoumání obohacuje o sociologicky vysoce relevantní dimenzi jevů „nadindividuální“ povahy. Zatímco manifestní funkce i nadále operují z určité části v oblasti individuálních motivací a subjektivního rozhodování, latentní funkce se týkají objektivních důsledků, které individuální aktéry přesahují a nemusejí být jimi vůbec uvědomovány. Merton vědomě přestává směřovat subjektivní kategorie motivace s objektivními kategoriemi funkce. Nezamýšlené přestalo být sledováno ve stejné (individuální) dimenzi jako chtěné.⁴

Merton ovšem zůstává funkcionalistou. Z tohoto hlediska je jeho analýza prováděná v termínech manifestních a latentních funkcí ještě ortodoxnější než úvahy z poloviny třicátých let. Zatímco v tomto svém „weberovském období“ analýzy individuálního jednání byl Merton ochoten připustit, že nezamýšlené důsledky mohou být z hlediska aktérů něčím ne-

³ Viz R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1. vyd. Toronto 1949.

⁴ Takto jednoznačné rozlišení se může stát velmi podnětným např. pro kritiku fenomenologické sociologie.

žádoucím, ve svém „funkcionálním období“ se o takové možnosti již nezmiňuje. Jak manifestní, tak také latentní funkce přispívají k přizpůsobení či adaptaci (ať již osoby, skupiny či celého sociálního systému). Jediný rozdíl mezi nimi je v tom, byly-li zamýšleny a uvědomovány, či nikoli. Bylo by tedy mylné spatřovat v latentních funkcích z hlediska funkcionalismu jakýsi revolucionizující prvek. Posun oproti Parsonsovu funkcionalismu je nutno hledat v jiných oblastech Mertonových úvah. Naopak svou koncepcí latentních funkcí Merton vlastně naznačuje, že sociální systém má tendenci udržovat se v rovnovážném stavu i v těch případech, kdy k tomu záměrně nikdo z jeho členů ničím nepřispívá.

Vcelku však zajímá Mertona mnohem více význam obou typů funkcí pro sociologii než pro samotnou sociální realitu. Zkoumá totiž výhradně heuristické cíle tohoto rozlišení. Snaží se přitom ukázat, jak uvedené rozlišení:

1. činí pochopitelnými dříve nepochopitelné vzory jednání (např. magické praktiky) tím, že odkrývá jejich sociální funkčnost;
2. zaměřuje pozornost sociologie na jevy, které, protože nejsou manifestní, vymykají se chápání běžných sociálních aktérů (včetně těch, kteří zadávají sociologům objednávky výzkumů);
3. tím obohacují sociologické poznání a umožňují konstruovat explikačně silnější teorie;
4. umožňují očistit sociologickou analýzu od povrchních morálních soudů, které jsou založeny právě pouze na znalostech manifestních funkcí;
5. umožňují sociálně inženýrským snahám rozhodovat o sociální realitě s všestrannější znalostí věci. I přes značné rozšíření záběru analýzy nevybočuje Merton z tradičně funkcionalistického chápání, které omezuje pozornost badatele především na ty skutečnosti, jež přispívají (dokonce i nezávisle na vědomí vlastních sociálních aktérů) k udržování sociálního systému ve stavu vyvážené rovnováhy. Tím je potlačen potenciálně přítomný dynamizující aspekt koncepce nezamýšlených účinků jako motoru společenské změny.

Karl Popper je autorem výroku, podle něhož hlavní úkol sociálních věd je nutno spatřovat ve studiu „nezamýšlených sociálních ozvěn intencionálního lidského jednání.“⁵ Na samém sklonku padesátých let se tak vrátil k tématu, jehož velkou budoucnost prorokoval Merton již od poloviny let třicátých. Popperův případ je pro problematiku nezamýšlených důsledků velice ilustrativní. Ukazuje totiž, že mnohoznačnost této koncepce jde tak daleko, že může být interpretována způsoby velmi různorodými, ba přímo navzájem se vylučujícími. Merton uvádí objev nezamýšlených důsledků jednání (latentních funkcí) jako doklad možnosti sociálních věd přispět k promyšlenějšímu a úspěšnějšímu regulování společenského života, pronikavě zvýšit efektivitu sociálního inženýrství.

Popper naopak s odvoláním na tytéž mechanismy dospívá k přesvědčení o nemožnosti a principiální nesmyslnosti jakýchkoli plánovitých zásahů do chodu sociálního organismu. Svou kritikou historismu zpochyb-

⁵ Toto stanovisko vyjádřil v článku *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, in: Patrick Gardiner, *Theories of History*, Glencoe, Illinois 1959. Citováno podle 2. vyd. z r. 1960, str. 281.

ňuje schopnost společenských věd formulovat „historické předpovědi“ a schopnost historických sil takové předpovědi využívat pro racionální regulování sociálního života, které by překračovalo omezenou oblast rutinních technokratických zásahů.

Kritikou tzv. konspirativních teorií se však Popperovi podařilo (patrně neúmyslně, protože svou kritiku namířil zcela jinam) překonat Mertonův funkcionalismus.⁶ V souvislosti s kritikou konspirativních teorií totiž Popper dává zcela jasné najevo, že nezamýšlené důsledky nepovažuje za pouhou neuvědomovanou složku sociálně harmonizujících funkcí. Když hovoří o nezamýšlených účincích, má na mysli takové věci jako je válka, nezaměstnanost, bída a nedostatek. I když je zřejmé, že Popperův výklad má výraznou apologetickou funkci, otevírá se na druhé straně tímto přístupem možnost docenit rozpornou, antagonistickou dimenzi nezamýšlených důsledků. Nedostatkem Popperova přístupu však zůstává, že „nežádoucí“ charakter nezamýšlených účinků pouze proklamuje. Vůbec nenaráží na problém, jak z dobrých záměrů individuálních aktérů (a tento předpoklad ve své kritice konspirativní teorie nepochybně sdílí) mohou vyplynout a skutečně vyplývají ony tak nežádoucí důsledky.

Teoreticky nejpropracovanější a prakticky neplodnější ze všech uvedených nemarxistických koncepcí nezamýšlených důsledků se zdá být pojetí formulované v průběhu sedmdesátých let předním francouzským sociologem *Raymondem Boudonem*.⁷

Oproti Mertonovým harmonizujícím „latentním funkcím“ a neutrálním „nezamýšleným důsledkům“ hovoří Boudon přímo o „zvrácených účincích“ (*effets pervers*) záměrného jednání. Zatímco Merton měl tendenci hledat v nezamýšlených důsledcích mechanismy, kterými si společnost jaksi bez vědomí zúčastněných moudře udržuje svou stabilitu, Boudon naopak vidí v téže instanci mechanismus, který lidem i celé společnosti vytrvale komplikuje život. O nezamýšlených účincích říká: „Ve skutečnosti můžeme bez přehánění tvrdit, že jsou všudypřítomné v celém sociálním životě a že představují jednu ze základních příčin sociální nerovnováhy a sociální změny. Mnoho důvěrně známých sociálních jevů je manifestací či důsledkem zvrácených účinků anebo vyplývá ze snahy eliminovat je“ (Boudon 1977: 5).

Ve snaze o systemizaci všech možných typů zvrácených účinků zvažuje Boudon přirozeně také možnost pozitivního vyznění důsledků, které nikdo nezamýšlel; zdá se však, že je to jen formální ústupek vynucený potřebami logické precizace pojmu. Jak v příkladech uváděných z dějin sociologie,⁸ tak ve svých vlastních empirických výzkumech je Boudon evidentně upoután dysfunkčními aspekty nezamýšlených důsledků, jejich zvrácenými efekty.

⁶ Jako konspirativní teorie označuje Popper všechny koncepce, které se snaží identifikovat sociální nositele zodpovědné za existenci nejrůznějších sociálních problémů. Popper tvrdí, že sociální problémy žádnými takovými spiklenci konspirovány nejsou.

⁷ Viz Raymond Boudon, *Effets pervers et ordre social*, Presses Universitaires de France, 1977.

⁸ Boudon uvádí zejména Tocquevillův paradox francouzské buržoazní revoluce, Michelsův železný zákon oligarchie a Durkheimovu anomii z prosperity.

Svou roli v tom sehrály pravděpodobně z velké části okolnosti, za nichž se Boudon s jevem nezamýšlených důsledků poprvé setkal. Na množství „zvrácených efektů“ narazil, když na přelomu šedesátých a sedmdesátých let prováděl analýzu francouzského vzdělávacího systému.⁹ Zvláštní podmínky této situace ovlivnily zřejmě celé jeho obecné pojetí nezamýšlených účinků. Ve Francii se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let začala projevovat relativně masová demokratizace školství poklesem hodnoty diplomů při přetrvávajících sociálních nerovnostech. Hlavní paradox, který Boudon upoutal, spočíval v tom, že demokratizace vzdělávací soustavy, od níž se slibovalo zmírnění sociálních nerovností, vedla naopak k jejich fixaci, protože při masových počtech absolventů středních a vysokých škol se omezená poptávka po nich regulovala jinými cestami než podle zásluh ve studiu (konkrétně cestami vyznačenými existujícími sociálními nerovnostmi). Rozčarování absolventů vykrytalizovalo do poznání, že jednání, které jednotlivcům minulé generace zaručovalo úspěch, nedává, je-li aplikováno masově, vůbec žádnou záruku úspěchu.

Právě tuto situaci zobecnil Boudon ve svém modelu zvrácených efektů. Zvrácené efekty nastávají, „když dvě (či více) individuí, usilující o daný cíl, narazí na stav věcí, o který neusilovaly a který může být nežádoucí buď z hlediska jednoho z nich, či obou“ (Boudon 1977: 20).

O tom, že za zdroj zvrácených efektů považuje prosté „postavení vedle sebe“ většího počtu jednání vedených stejným záměrem, svědčí i Boudonova terminologie. Kromě „zvrácených efektů“ (effects pervers) či „nežádoucích účinků“ (effets non désirés) užívá termínu „účinek skládání“ (effet de composition).

Oproti Popperovi je zde zřejmý pokrok v tom, že je postavena otázka po příčinách vzniku nezáměrných důsledků. Boudonovu odpověď však za uspokojivou považovat nelze. Pokud totiž nepřijmeme tezi, která je za ní skryta, tezi o osudové zvrácenosti jakéhokoli hromadnějšího usilování, ocitáme se před další otázkou: kdy vlastně vede větší počet souhlasně orientovaného jednání k úspěchu a kdy k paradoxnímu zvratu původních úmyslů? A tuto, z praktického hlediska velmi významnou otázku si již Boudon neklade.

Boudon sám, zdá se, kloní se spíše k představě o osudové nevyhnutelnosti paradoxního vyznění každé, jakkoli subjektivně vznešeně motivované akce, stane-li se jevem hromadným. Jeho pojetí nezamýšlených důsledků je na rozdíl od Mertonova nástrojem pro zachycení procesů sociální změny. Je to ovšem model sociální změny, který je z hlediska marxismu nepřijatelný jak pro výklad dynamiky antagonistických společností, tak pro výklad změn ve společnosti neantagonistické.

V prvním případě jde o to, že Boudonova koncepce změny nepočítá s antagonistickými protiklady, které jsou generovány rozporností zájmů. „Jeden ze zdrojů sociálních konfliktů a odtud i sociální změny pochází z protikladnosti zájmů mezi skupinami. Ale patrně významnější je zvrácený efekt, který naopak vede členy jedné skupiny akceptovat pasivně situaci protikladnou jejich zájmu (Boudon 1977: 38). Takováto situace nepřejíčí

⁹ O tom viz jeho práci *L'inégalité des chances* z roku 1973.

zájmům skupiny vzniká fatálně, bez vědomého úmyslu kohokoliv. Příznačný je v této souvislosti název jedné z kapitol knihy: „Jak je možné, aby sociální zlo nebylo nikým zaviněno a nikdo z něho neměl užitek“. Boudon zde vlastně opakuje Popperovu polemiku proti tzv. konspirativním teoriím, když tvrdí, že četné krize, nerovnováhy a napětí bývají výsledkem zvrácených efektů, tj. efektů, které nejsou záměrně nikým osnovány. Boudon ovšem precizuje Popperovu argumentaci s použitím terminologie teorie hry: Konflikty založené na protikladnosti zájmů vycházejí z typu hry označovaného „hra se sumou rovnou nule“. Zde se předpokládá, že výhra jedněch je vždy zároveň ztrátou druhých. Avšak logika zvrácených efektů jako zdroje změny je založena na jiném předpokladu. Jsou v ní možné takové situace, ze kterých nikdo nemusí mít zisk, na které všichni doplácí (jako je tomu např. při snížení hodnoty vysokoškolských diplomů). Boudon je ochoten uznat existenci konfliktů třídního typu, jeho formulace jsou však zcela zřejmě s marxistickým stanoviskem neslučitelné: „Nežádoucí sociální stavy neplynou nutně ze schopnosti vládnoucí skupiny vnutit svou vůli a své zájmy skupinám ovládaných. Tato struktura hry se sumou rovnou nule není bezpochyby ani nejcharakterističtější, ani nejdůležitější, ačkoliv příležitostně může sociální život charakterizovat“ (Boudon 1977: 56).

Boudonova koncepce bagatelizující úlohu antagonistických zájmů není ovšem z hlediska marxismu použitelná ani pro výklad dynamiky neantagonistických společností. Na rozdíl od pojetí formulovaného Engelsem popírá (Boudon stejně jako Merton i Popper) možnost postupně eliminovat kritické stavy vyvolané slepým působením nezamýšlených účinků. A Boudon se vyjadřuje dokonce odmítavě ohledně žádoucnosti takových snah. Jakkoli jsou důsledky zvrácených efektů nepříjemné, „je důležité poznamenat, že zmírnění či eliminace zvrácených efektů implikuje vždy nepříjemné důsledky pro individua i kolektiv“ (Boudon 1977: 6). Zvrácené efekty jsou totiž pouze odvrácenou stranou svobody jednání. Úsilí zamezit zvráceným efektům by přineslo svou daň právě v omezení této svobody.

V tomto bodě odkrývá Boudonova pozice svoji tragičnost. Boudon chce hájit liberalistický ideál individuální svobody jako příkladu prosperující a harmonické společnosti, i když ví, že liberalisticky chápaná svoboda nevede k prosperitě a harmonii, ale zvrací se do napětí a sociálních zel. Tato pozice ho vede ke dvěma důsledkům.

Za prvé odmítá weberovskou vizi racionálně byrokratické společnosti. Naopak: „Všudypřítomnost zvrácených efektů činí málo věrohodným to, co nazvu kybernetické utopie, tj. utopie, které představují společnosti jako programované a programovatelné. Oproti běžnému názoru mi připadá, že moderní industriální společnosti tím, jak získávají na komplexitě, vzdalují se, spíše než aby se přibližovaly ideálu (či postrachu) programovatelnosti“ (Boudon 1977: 13). K tomu ovšem zcela logicky dodává: „Krátce, protiklady, které neústí do žádné syntézy, a chronické konflikty, jak se mi zdá, budou muset být pro industriální společnosti mnohem charakterističtější než naprogramování tak žádané jedněmi a tolik obávané druhými“ (Boudon 1977: 13).

S tím souvisí, za druhé, jeho rozšíření pojmu nezamýšlených důsledků.

Mertonovy „neanticipované konsekvence“ jsou pouze podmnožinou Boudonových „zvrácených efektů“. Obojí jsou stejně nechtěné a nezáměrné. Rozdíl je v tom, že podle Mertona, pokud se vědě podaří nezáměrné důsledky určitého jednání včas předvídat, může jim být zabráněno. Jde pouze o technickou otázku. U Boudona přibývá nový typ — zvrácené efekty, které mohou být předvídaný, aniž by se jim ovšem dalo vyhnout. Cena za takové vyhnutí by byla totiž příliš vysoká — došlo by ke znásilnění volnosti individuí. Boudonova koncepce tím ovšem zpochybňuje celé weberovsko-mertonovské pojetí vědy. Weberova věda sice nerozhoduje za člověka, nicméně je pro rozhodování užitečná v té míře, v jaké je schopna ukázat důsledky možných voleb. Pro Boudonovo rozhodování už věda nemá žádnou cenu. Je sice schopna ukázat, k jak nepěkným důsledkům zvrácené efekty povedou, ale to je také vše. Poučený člověk i laik budou jednat naprosto stejně (tj. budou hájit především svobodu každé své volby), jen s tím rozdílem, že člověk poučený vědou tak bude činit s jasným vědomím, k čemu to nutně povede, zatímco laik to učiní v blahé naději, že to povede k něčemu dobrému. Boudonova věda tak vykupuje svou jasnožřivost jen slibem dokonalé bezmocnosti.

3. NEZAMÝŠLENĚ DŮSLEDKY V PRACÍCH KLASIKŮ MARXISMU

V pracích *Marxe* a *Engelse* se pozornost věnovaná nezamýšleným důsledkům záměrného jednání projevuje dvojím způsobem. Marx používá model nezamýšlených důsledků implicitně na více místech svých děl, Engels formuluje problém explicitně. Povšimněme si nejprve *Marxova* použití.

V úvahách z oblasti filozofie dějin je aplikován klasiky marxismu model nezamýšlených důsledků v nejobecnější rovině. Vždyť samotné střídání společensko-ekonomických formací lze považovat za sérii nezamýšlených důsledků spontánního rozvoje výrobních sil v podmínkách relativně fixních výrobních vztahů. Takový výklad je vlastně jedinou možnou alternativou teleologických explikací společenského vývoje. I když přirozeně vždy jsou možné zpětné racionalizace toho, co se již jednou událo, základem tohoto typu pojetí vývoje (který je užit ostatně také Darwinem) je myšlenka, že nutnost se prosazuje v dimenzi „vývoje od něčeho“ a nikoli v dimenzi „vývoje k něčemu“. Promítat účelovost individuálního jednání do historického plánu znamená antropomorfizovat společenské zákonitosti. Dosavadní dějiny se nerozvíjely, aby se něco stalo, ale protože se něco stalo.

Marx s Engelsem vystihují tuto dějinnou logiku nezamýšlených účinků záměrného jednání velmi výstižně v *Komunistickém manifestu*, když hovoří o dějinném místě buržoazie. Buržoazie nevznikla proto, aby byl kapitalismus, ale proto, že byl feudalismus. Je nezamýšleným produktem výrobních a sociálních mechanismů vyspělého feudalismu. „Výrobní a směnné prostředky, na jichž podkladě se vyvinula buržoazie, byly vytvořeny feudální společností“ (Marx-Engels 1970: 34). Stejná historie se ovšem opakuje v případě kapitalismu. Klasikové marxismu ukazují, jak záměrné jednání buržoazie (soustředěné výhradně na rozmnožování svého kapitá-

lu) plodí jako svůj nezamýšlený důsledek celou třídu průmyslového proletariátu. Buržoazie zcela nezáměrně nejen dává vzniknout masám proletariátu, ale svým dalším jednáním (velký průmysl umožněný koncentrací kapitálu) mu vytváří navíc podmínky pro jeho sebeuvědomění (růst koncentrace dělnické třídy ve velkých průmyslových centrech). Nezamýšleným důsledkem její výrobní expanze se tak stává paradoxně systematická produkce jejich vlastních hrobařů. Velmi výstižně pak přirovnávají Marx s Engelsem buržoazii k „čaroději, který již nemůže ovládnout podzemní mocnosti, jež vyvolal“ (Marx, Engels 1970: 34).

Modelovým případem nezamýšlených důsledků záměrného jednání je Marxem v *Kapitálu* formulovaný zákon sestupné tendence míry zisku. Jak známo, míra zisku je hybnou silou kapitalistické výroby. Vyrábí se jen to, co lze vyrobit se ziskem. Přitom Marx ukazuje, jak tento centrální motiv vede jednotlivé konkurující si kapitalisty k takovému ekonomickému jednání, jehož důsledkem je zákonitá tendence k všeobecnému poklesu právě míry zisku. Aby se udrželi v konkurenci, jsou jednotliví kapitalisté nuceni zavádět nové výrobní metody, při kterých se zmenšuje poměr variabilního kapitálu ke kapitálu konstantnímu, roste jeho organické složení. To má ovšem (při nezměněné míře nadhodnoty) „za následek postupný pokles všeobecné míry zisku“ (Marx 1956: 228). Nízká míra zisku vede k odpadnutí drobnějších kapitalistů ze soutěže, to přispívá ke koncentraci kapitálu, ta usnadňuje jeho další organický růst, čímž se ovšem míra zisku dále snižuje. Marx vyjmenovává řadu faktorů, které působí proti této tendenci, které ji však nedokáží zvrátit. Dochází tak k závěru, že „míra zisku, pobídka kapitalistické výroby a podmínka i hnací síla akumulace, je ohrožena rozvojem výroby samé“ (Marx 1956: 277). Logická nutnost tohoto nezbytného důsledku jednání kapitalistů se stává pro Marxe nezvratným důkazem skutečnosti, že kapitalistický výrobní způsob má pomíjivý, historický charakter. Proces kapitalistické výroby svými nutnými důsledky ničí předpoklady, na nichž je založen a bez kterých nemůže existovat.

V práci *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* vykládá Marx mechanismem nezamýšlených účinků podstatu politických událostí ve Francii mezi léty 1848—1851, především příčiny vzniku druhého císařství. Marx zde líčí, jak se proti buržoazii postavily demokratické instituce, které sama vědomě probojovávala v zápase s feudalismem a které za účelem omezení přežitých výsad a privilegií postavila na principu rozhodování většiny. Tyto instituce se hrozí obrátit proti ní, jakmile logikou své hospodářské činnosti „vyprodukovala“ novou většinu, jejíž zájmy byly protikladné zájmům jejím. Buržoazie musela bojovat za demokratické svobody, chtěla-li zlomit moc feudalismu, musela (nezáměrně) produkovat masy proletářů, chtěla-li zvětšovat svou ekonomickou moc. Výsledný nezamýšlený efekt charakterizuje Marx takto: „Parlamentní režim přenechává všechno rozhodování většinám, jak by neměly chtít velké většiny rozhodovat i mimo parlament?“ (Marx 1978: 218). Marx popisuje vzniklou situaci zvráceného efektu: „Buržoazie správně pochopila, že všechny zbraně, které ukula proti feudalismu, obracejí své ostří proti ní samé, že všechny prostředky osvěty, které zplodila, se bouří proti její vlastní civilizaci, že všichni bohové, které stvořila, se od ní odvrátili. Pochopila, že všechny

takzvané občanské svobody a orgány pokroku napadají a ohrožují její třídní panství . . ." (Marx 1978: 217).

Cenou, kterou za eliminaci nezamýšlených účinků vlastního jednání musela buržoazie zaplatit, bylo — poddat se diktatuře (v tomto případě diktatuře císaře Napoleona III.). Marx zde mechanismem nezamýšlených účinků vysvětluje celou podstatu bonapartismu. To, co je obvykle prezentováno jako na bonapartismu rozhodující (roztržštěnost a zaostalost parcelových rolníků, byrokracie, armáda, církev, lavírování mezi třídami, nadtřídní demagogie), se ukazuje jen jako jevové formy uvedené do pohybu logikou situace buržoazie v konkrétních podmínkách státu sice značně centralizovaného, avšak mnohem méně industrializovaného. Podstatou bonapartismu v této optice je vědomý ústup buržoazie od demokracie jako reakce na nezamýšlené důsledky plynoucí z idey demokratizace v podmínkách industriální revoluce.

Všechny tři právě uvedené doklady Marxova použití principu nezamýšlených důsledků se týkají různých stránek téhož předmětu. Jednotlivým tématem je historická podmíněnost panství buržoazie. V rovině historicko-filozofické, ekonomické a politické ukazuje Marx vnitřní hlubinnou protikladnost situace buržoazie. Činí tak v termínech nezamýšlených důsledků záměrného jednání. Přesvědčivost jeho postupu můžeme považovat za důkaz toho, že samotný princip nezamýšlených důsledků záměrného jednání (v marxistickém pojetí) je sociologickou „operacionalizací“ obecného filozofického principu vnitřní dialektické rozpornosti jako hnací síly dějinného vývoje. (Je přitom zřejmé, že harmonizující Mertónova ani katastrofická Boudonova verze nezamýšlených důsledků těchto dialektických kvalit nedosahují. Merton odtrhává pouze jejich „konstruktivní“ aspekt, zatímco Boudon je, právě tak jednostranně, fascinován polem opačným.) V marxistickém pojetí však jde o princip, který svou vnitřní rozporností dynamizuje sociální dění. Programovým cílem neantagonistické společnosti je minimalizovat otřesy a kritické situace, které se po celé období trvání společností třídních prokazovaly jako nerozlučný doprovod tohoto dynamizujícího vkladu.

Právě tento problém (problém možnosti a mezi zvládání nezamýšlených důsledků) je výslovně dotčen *Engelsem* v jeho pojednání *Podíl práce na polidštění opice* i v práci *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie*. Na problém nezamýšlených důsledků narazí Engels v souvislosti, která je dnes, bohužel, zvláště aktuální, a sice v souvislosti s „vítězným“ podmaňováním přírody člověkem. „Každé to vítězství má sice především ty důsledky, s nimiž jsme počítali, ale v druhé a třetí řadě má zcela jiné, nepředvídané účinky, které začasť ty první důsledky opět odstraňují“ (Engels 1946: 17). V pokroku přírodní vědy spatřuje Engels záruku toho, že člověk se může naučit poznávat i ty nejbzdálenější důsledky svého působení na přírodu v rámci výrobní činnosti. Celá záležitost se však neobvykle komplikuje ve společenských souvislostech. „Bylo-li však třeba tisícileté práce, než jsme se aspoň poněkud naučili vypočítat si ony vzdálenější přírodní důsledky své produkční činnosti, bylo to ještě těžší se vzdálenějšími společenskými účinky této činnosti“ (Engels 1946: 18). Engels hovoří o nezáměrných (zpravidla katastrofických) sociálních důsledcích čistě technických vynálezů a objevů (např. o renesanci otroctví

v důsledku okolností, za kterých došlo k objevení Ameriky, o sociálních krizích v důsledku technických vynálezů 17. a 18. století apod.).

Buržoazní věda je podle Engelse neschopna zvládnout vzdálenější důsledky bezprostřední lidské činnosti, pokud je ve službě kapitalistů sledujících pouze svůj bezprostřední zisk a ignorujících vše ostatní. Vzdálenější účinky bezprostřední činnosti mohou být účinněji zvládnuty pouze ve společenském řádu, který se dokáže zbavit omezení neustále kladených kapitalistickým způsobem organizace výroby, uzavírá Engels.

4. ZÁVĚR

Problém nezamýšlených účinků jednání není problémem, který by bylo třeba přiřadit nově k otázkám již známým a již řešeným společenskými vědami. Představuje novou (sociologicky vysoce relevantní) formulaci otázek, z nichž celá řada patří ve společenských vědách již tradičně ke klíčovým. Právě klíčové otázky společenských věd náležejí ovšem k problémům interpretovatelným (a vskutku také interpretovaným) často značně odlišně, ba přímo protikladně.

Letný přehled problematiky nezamýšlených účinků (této „nové“ formulace dávno známých a řešených problémů) by mohl svádět k domněnce, že pouhý překlad sociologických problémů do „jazyka nezamýšlených účinků“ by mohl přispět k věcné konfrontaci nejrůznějších stanovisek a nejrůznějších problémů. Viděli jsme přece, že takový překlad je možný u autorů ideově velmi vzdálených. Při takové konfrontaci by přinejmenším odpadla terminologická nejednotnost a kontextuální zatíženost pojmů, která až dosud jakoukoliv konfrontaci značně komplikuje, ne-li přímo znemožňuje. Jak známo, dosud je situace taková, že různé myšlenkové proudy hovoří jazyky navzájem nepřeložitelnými, takže jejich stoupenci často ani nechápou, z čeho je jejich ideová odpůrci vlastně viní. Podařilo-li by se jim vyložit jejich teze v termínech nezamýšlených důsledků, neznamenalo by to, že přijmou totéž stanovisko, ale že se alespoň stanou schopni navzájem komunikovat o různosti svých pozic.

Velkou výhodou tohoto jazyka by přitom bylo, že je schopen vyjadřovat jak problematiku empirických výzkumů (viz např. Boudonovy analýzy francouzského školství či Mertonovy rozbory rasových předsudků), tak také otázky nejobecnější (viz Marxovu a Engelsevu analýzu historické podmíněnosti panství buržoazie).

Přes všechny nastíněné argumenty zůstává však tato perspektiva silně problematická. Jde o to, že nezamýšleným důsledkem takové snahy po věcné komunikaci by patrně byla podstatná deformace velké části témat rozhovoru. Jazyk nezamýšlených důsledků, ostatně jako každý jazyk, by svým mluvčím sugeroval určité vidění světa. V jeho případě se jedná o paradigma, které je přímým opakem paradigmatu, jež můžeme nazvat „liberální“. Zatímco paradigma liberalismu předpokládá přímou korespondenci mezi jednáním jednotlivce a výsledným stavem celku, paradigma nezamýšlených účinků zde předpokládá naopak vztah zásadně zvrácený. Je možné, že jednotlivé, dílčí společenské jevy mohou být vyloženy adekvátněji jedním, či druhým paradigmatem. Pokusit se však jedině z nich absolutizovat a představit ho jako základní princip společenských vzta-

hů vůbec by vedlo k tomu, že by se do řeči nezamýšlených důsledků překládaly i ty jevy, které by nebyly nezamýšlenými důsledky, takže nakonec by už nebylo nic než ony. Korunním nezamýšleným účinkem takové snahy o ujasnění významů by byla tendenční interpretace, tedy naprosté překroucení významů.

Aniž bychom přeceňovali možnosti zkoumané koncepce, nedomníváme se, že by existovaly důvody, proč ji ponechávat v jejím dosavadním zapomenutí. Už tím, že poukázala na nutnost důsledně oddělovat rovinu subjektivních motivací a rovinu objektivních důsledků jednání, je tato koncepce jakoby předurčena ke kritice jak fenomenologických proudů, tak směrů pozitivistického sociologismu. Její přiměřený způsob obecnosti může být popudem k neredukcionistické operacionalizaci řady obecných sociologických kategorií a problémů. A konečně její vnitřně rozporný potenciál může snad být využit ke sladění toho, co v dosavadní sociologii vystupovalo jako nepřekonatelná odlišnost sociální statiky a sociální dynamiky.

LITERATURA

- Merton R. K.: *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*, in: *American Sociological Review* 1936, str. 894–904.
- Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*, 9. vydání, The Free Press, New York 1965.
- Popper, K.: *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, in: P. Gardiner, *Theories of History*, 2. vydání, Glencoe 1960.
- Boudon, R.: *Effets pervers et ordre social*, Presses Universitaires de France, 1977.
- Marx, K., Engels, B.: *Komunistický manifest*, SPN Praha 1970.
- Marx, K.: *Kapitál III/1*, SNPL Praha 1956.
- Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*, Svoboda, Praha 1978.
- Engels, B.: *Podíl práce na polištění optice*, Praha 1946.

THE UNANTICIPATED CONSEQUENCES OF PURPOSIVE ACTION

The article deals with the consequences of intentional action which were not planned by the actors themselves. The author confronts the conceptions of Robert K. Merton, Karl Popper and Raymond Boudon with the conception of marxism. He demonstrates the influence of Max Weber towards Merton, he also searches after the roots of Merton's distinction of manifest and latent functions. He emphasizes the limits of functionalism in Merton.

Further he confronts the static conception of Merton with the dynamic proposed by Raymond Boudon. He also analyses the pessimistic attitude of Boudon towards the possibilities of the social science.

The same phenomenon of the unanticipated consequences is searched after in the works of Marx and Engels in the second part of the article. The author demonstrates this matter on the level of philosophy of history, in economy and in politics.

In conclusion there is stated the possibility to take advantage of the studied conception for specific needs of the development of sociological theory.

